

Абдраева А.Т., Жаныш кызы А.

**ТАБУЛАШКАН ПРОВЕРБИАЛДЫК ТҮРМӨКТӨРДӨ
«ЖАШ МУУНДУ АЗДЕКТӨӨ ЗАРЫЛ»
КОНСТАНТАЛЫК МААНИНИН БЕРИЛИШИ**

Абдраева А.Т., Жаныш кызы А.

**СПОСОБЫ ПЕРЕДАЧИ ИМПЕРАТИВНОЙ КОГНИТЕМЫ
«БЕРЕЖНО ОТНОСИТЬСЯ К МОЛОДОМУ ПОКОЛЕНИЮ»
В ПРОВЕРБИАЛЬНЫХ СРЕДСТВАХ ЯЗЫКА**

A.T. Abdraeva, Zhanysh kyzy A.

**METHODS OF TRANSFERRING THE IMPERATIVE
COGNITEME «TAKE CARE OF THE YOUNG GENERATION»
IN THE PROVERBIAL MEANS OF THE LANGUAGE**

УДК: 81-2.81.28:894.811 (575.2)

Лингвопаремиология – жаңыдан түптөлүп келе жаткан лингвистикалык тармак. Анын идеялары, жалпы жоболору, башкы багыттары аныкталды. Бирок буга тиешелүү болгон табулашкан императивдик макал-лакаптар ар тараптан иликтөөгө алына элек. Макаланын актуалдуулугу элибиздин менталитетине тиешелүү “Жаш муунду аздектөө зарыл” когнитемасынын, анын репрезентативдеринин учурдагы лингвопаремиологиянын алкагында каралбай келгендигинде. Макаланын максаты жаштарды тарбиялоого, көтөрмөлөөгө, багыттоого тиешелүү императивдик формулаларды сыпаттап берүү саналат. Иште бул формулалардын негизги когнитемалары, константалык маанилери, варианттык, өзгөрүлмө түрлөрү мүнөздөмөгө алынды. Жалпы маани жай, позитивдүү мүнөздө болгону менен, конкреттүү варианттары терс мааниде шөкөттөлүп, макалдардын предикаттык бөлүгү терс маанидеги этиштик аффикстер аркылуу туюнтулушу тастыкталды. Константалык маанилердин конкреттүү өзгөрүлмөлөрүн сыпаттоо жана өздөштүрүү таалим-тарбия үчүн чоң мааниге ээ.

Негизги сөздөр: лингвопаремиология, паремия, когнитема, репрезентатив, императив, константа, өзгөрүлмө маани, инвариант, вариант.

Лингвопаремиология – формирующаяся лингвистическая отрасль. Определены её идеи, общие положения, главные направления. Однако табуированные императивные пословицы и поговорки ещё не стали объектом всестороннего исследования. Актуальность статьи состоит в том, что когнитема «Бережно относиться к молодому поколению», её репрезентативность остаются не рассмотренными в рамках современной лингвопаремиологии. Целью статьи является описание императивных формул, направленных на воспитание, поддержку молодежи. В работе ха-

рактизуются основные когнитемы, константные смыслы, вариантность, изменяемые виды формул. Хотя общий смысл имеет тихий и позитивный характер, конкретные варианты разбираются в негативном плане и предикативная часть пословиц разъясняется посредством глагольных аффиксов негативного смысла. Характеристика и усвоение конкретных изменений константных смыслов имеет важное воспитательное значение.

Ключевые слова: лингвопаремиология, паремия, когнитема, репрезентатив, императив, константа, изменяемый смысл, инвариант, вариант.

Lingvoparmology is the form of linguistic unit. It's determined ideas, general features, general directions. Therefore, taboo imperative proverbs and sayings are not becoming the object of widely research. The actuality of this article is that the cogniteme “The young generation must be deified” and its representatives are still not looked through in the frame of modern lingvoparemylogy. The main goal of this article is to describe imperative forms which are directed to bring up and support the youth. This article characterizes the main cogniteme, constant meanings, variations which are changeable in the forms. Therefore, the general meanings have quite and positive feature. The definite variations are worked out in negative and the predicative part of the proverb is explained with the verbal affixes in negative meaning. The characteristic and accepting definite changes of constant meanings have important educational meaning.

Key words: lingvoparemy, paremy, cogniteme, representative, imperative, constant, inconstant meaning, inversion, version.

Изилдөө лингвопаремиологиянын алкагында аткарылды. Иштин предмети катары наристелерге карата эл кабыл алган ырым түрүндөгү императивдик паремиялар тандалып алынды. Макалада ушул предмет-

ке тиешелүү когнитивдер жиктелип берилип, алардын провербиялдык репрезентативдери сүрөттөлүп, коомдук мамилелерди жөндөөчү касиеттери, жаштарды тарбиялоодогу кызматы, лингвистикалык мааниманызы белгиленди. Анда туруктуу константалык маанилер менен өзгөрүлмө, вариантташуучу маанилердин карым-катышы жана биримдиги көрсөтүлдү.

Бардык этностордо жаш муун жөнүндө кам көрүү алдыңкы планда. Ар бир адам келечеги үчүн, уругу, учугу уланыш үчүн, руху-заты, тапкан-ташынганы сакталып өөрчүшү үчүн балалуу болуп, бала өстүрүп, тарбиялап келет. Бала адам улгайганда ага өбөк, жөлөк, дем болот, аны багат, тиги дүйнөгө узатат, атын сактап калат.

Балага, тарбияга байланыштуу макал-лакаптар, учкул-сөздөр, даанышман ойлор өтө көп. Биз төмөндө табулашкан гана кептик түрмөктөргө токтолобуз.

Кыргыздын этикалык эрежелеринде бөбөктөргө, жаш балдарга өзгөчө мамиле кылуу талап кылынат. Бул эрежелер бир топ элдик накыл сөздөрдө сакталып, таркалып келет. Алар көбүнчө тыюу түрүндө берилет. Ошол мисалдарды **“Жаш муунду аздектөө зарыл”** инварианттык мааниге бириктиребиз. Бул вариант бир нече когнитивдерге, келки пропозицияларга ажыратылат.

“Кош бойлуу аял сактаныш керек”. Бул когнитив боюнда бар аялдарды үйдө жалгыз калтырбоого, караңгыда сыртта жалгыз жүрбөөгө, оор иш кылбоого, көңүлүн чөктүрбөөгө багытталган элдик салттуу накыл сөздөрдө учурайт. Мында ичтеги баланын бейкуттугу, дени сактыгы, эсен-аман сырткы дүйнөгө келип алышына кам көрүү берилет.

Элде таркалган тыюулардын ичинде ички жүйөөсү жок деле чектөөлөр бар. Мисалы, *Боюнда бар аял капка отурбайт* дешет. Мында эч кандай себеп көрсөтүлбөйт. Капта бир касиет барбы? Ага эгин, буюм-тайым, азык-оокат салынат. Ошондуктан убал болот делинеби – түшүнүксүз. Кайсы бир табуда жөнү жок эле себеп көрсөтүлөт. *Боюнда бар аял дагараны, идиш-аякты аттабайт* – баланын киндиги мойнуна оролуп калышы ыктымал. Учкул сөздө көрсөтүлгөн ыктымалдуулук физиологиялык жактан ыктымал эмес. Мында, мүмкүн, идиш-аяк касиеттүү буюм катары бааланып жаткандыр. Кантсе да, бул кеңеште жан бар: аял дагараны, идиш-аякты гана эмес, дөңгөчтү, чоң арыкты, көлөмдүү ташты ж.б. аттабастыгы керек, балага, жатынга оорчулук келип калышы ыктымал. Бул жерде аттоонун өзүндө да чектөө коюлган болуу керек.

М.Ибрагимовдун “Кыргыз макал, лакап, учкул

сөздөр” деген эмгегиндеги ырым-жырым коштогон дагы бир накыл сөзгө кайрылалы: *Боюнда бар аял төрөөр алдында күйөөсүнүн көйнөгүнүн жакасына ийне сайып койсо, толгоосу жеңилерээк болот*. Мында табу жок. Бирок төрөттү жеңилдетиш үчүн кеңеш берилип жатат. Ал кеңеш реалдуу түрдө толгоону, төрөттү өзүнөн-өзү жеңилдете албайт. Бирок бул ишти аялдын аң-сезимине дем-кубат берген, аны ынандырган, оюна ишеним туудурган жөрөлгө катары караса болот [2, 315].

“Бешик ыйык”. Бул когнитивде жаш баланы бөлөп өстүрө турган буюмду кастарлоо талаптары жалпыланат. Бешик түрдүүчө: ал материалына, жасалган ордуна, стилине, устасына ж.б. бөтөнчүлүктөрүнө карап ажыратылат. Бирок бардык кыргыз бешиктеринин жалпы контуру, каркасы, бөлүктөрү, милдети бирдей.

Көчмөндөрдүн шартында бешик баланы сактоочу, коргоочу, уктатуучу, жылуу, кургак, таза кармоочу, далдоолоочу ж.б кызмат аткарган “уя” болгон. Ошондуктан бешик затына этият мамиле кылуу бүт кишилерге эскертилип турган. Мисалы, *Бешикти бут менен терметпейт/тербетпейт/Бутуң менен терметпе/тербетпе...* деген талап бар. Бут адамды көтөрүп жүрөт, жаман жакшыны тебелейт, көчмөндүн буту жыттанат, бут кийими булганыч. Ошондуктан бөбөктүн жаткан орду болгон бешикти бут менен ыргоого уруксат берилбеген.

Ал эми *Бешикти кур/куру терметпейт/терметпейт/терметпе...* чектөөсүн алсак, анын жүйөөсү башкача. Бош бешикти терметүү анын бош калышын күтүү, тилөө, бош калышына жол берүү жосундары катары түшүнүшөт. Бул жорук бөлөнүп жүргөн балага бир кырсык, жамандык алып келиши мүмкүн деп да жоромолдонот.

Кыргыздын салтында бешик сатылбайт. Ошондуктан элдин эс тутумунда *Бешикти сатпайт/сатпа...* табуусу бар. Бешик адатта баладан балага, муундан муунга, бир үй-бүлөдөн экинчисине (туугандарына) берилип колдонулат. Аны акчага, малга же башка буюмга алмаштыруу урукту, тукумду, баланы алмаштырууга теңештирилет.

Биздин картотекада *Бешикке өбөктөбөйт/өбөктөбө.../жөлөнбөйт/ жөлөнбө...* тыюусу жолугат. Мында сынып, кыйшайып, бузулуп калуудан этияттануу да, бул буюмду аздектөө, аны өз дайыны боюнча колдонуу талабы да бар.

Бешиктин эки жабуусу болот. Ал иштетилбей турганда жабык туруш керек. Ачык болсо чымчиркей, жин-шайтан ж.б зыяндуу жандыктар, күчтөр

кирип алышы мүмкүн. Ушул көз караш менен алганда *Бешикти ачык калтырбайт/калтырба...* эрежеси да кандайдыр бир мааниге ээ болуп, бешикке болгон мамиленин кадырын көтөрөт. Анын үстүнө бешиктин жабык болушу бейгамчылдыкты, тынчылыкты туюндурушу да шексиз. Анткени жоокерчилик, коогалаң, кооптуу шарттарда баланы тез эле чечип алып качканда анын орду ачык деле калып жүргөн. Бешикти жабык кармоо ырымы – эскиден калган жөрөлгө.

Бизде *Кыбыланы тээп жатпайт/жатпа...* деген чектөө бар. Бул исламдын эрежеси. Анткени түштүк-батышта Мекке шаары жайгашкан. Ал жакка бут сунуп уктоого болбойт. Биз карап жаткан когнитивдүү түзгөн бир табу да ушуга окшойт. *Бешикти тээп турбайт/олтурбайт/ отурба/отурбагын...* Мында *тээп (бут менен) уруп/кагып* маанисинде эмес, “бутту бешике карай” сунуп маанисинде пайдаланылган, бешиктеги бөбөктүн ыйыктыгы, аны сактаган, уктаткан, өстүргөн буюмдун касиеттүүлүгү белгиленген. Бул талапты уккан жаштар бешикке да, андагы балага да сый-урмат көрсөтүүнү үйрөнүшөт.

Дагы бир табу бар: *Бешикти эки кишилеп көтөрбөйт/көтөрбөгүлө...* Мазмунуна жараша формуланын жекече буйрук түрү жок. Эмне үчүн бешикти эки адам көтөрбөстүгү керек? Биринчиден, бешик жеңил эле. Экинчиден, эки киши табытты көтөрөт. Ушул экинчи себеп ырымдын жаралышына себеп болсо керек. Табыт менен бешик жалпы контуру боюнча бири-бирине окшош. Мурун табыт катары замбилди да колдонушкан. Аны эки гана адам көтөрүшү керек. Бул эки буюмдун окшоштугу келтирилген тыюуну жаралуу себеби.

“**Жаш баланы этияттоо керек**” когнитивдүү маселеси да бир нече элдик табуларда репрезентацияланган. Баланын организими, аң-сезими жаңыдан түптөлүп келе жатат, али назик. Ага өзгөчө мамиле керек. Аны жамандыктардан, коркунучтан, жин-шайтандардан сактоо зарыл. Кыргыздын провербиалдык мейкиндигинде жаш балага карата мамилеге бир нече чектөөлөр кабыл алынган.

Жаш баланы жалгыз калтырбайт/калтырба... дешет биздин элде. Анын сыры эмнеде? Жалгыз калган бөбөк отту, чокту, ысык корду, тулганы кармап алат, казанга, ысык оокатка колун салып алат, сүттү төгүп коет, идиштерди талкалап коет, коркуп калат ж.б кырсыктарга кабылышы мүмкүн. Коопсуздук үчүн анын өзүн үйдө же короодо жалгыз калтырып коюуга болбойт.

Жаш баланы күзгүгө көрсөтпөйт/көрсөтпө... деген ырымда да этияттануу бар. Бала күзгүдөн өзүн,

энесин же башка бирөөнү көрүп мейкиндиктеги көнүмүш көрүнүштөргө жат элести күзгүнүн бетинен көрүп чочуп калышы мүмкүн. Ал катуу корксо неврозго чалдыгат, тынч уктайт албайт, заарасын токтото албай калат ж.б негативдүү өзгөрүүлөргө учурайт. Элде *Кичинекей баланы күзгүгө көрсөтпөйт, тили кеч чыгат* деген макал бар. Жаш бала күзгүдөн көрүп чочуп, эси чыгып калып, психика-физиологиялык өзгөрүү болуп, кеч сүйлөп калган фактылар бул ырымдык негизи болушу мүмкүн.

Бөбөктү башка адамдардын “көзүнөн” да сактоо абзел. Ошондуктан кыргыздар *Жаш баланы көп назар салып карабайт* деп айтышат. Тиктөөчү баланын өңүтүсүн, боюн, акыл-эсин, көз карашын байкоо менен, ага өзүнүн сугун өткөзөт деген пикир бар. Ушул эле себептен *Жаш баланын жашын так айтпайт/айтна...* дешет. Эгер бала өз жашындагылардан зээндүүрөөк, болукураак, бойлуураак, чыйрагыраак болсо, сурап жаткан кишинин ага көңүлү, кирнеси түшөт деген ишеним бар элде. Баланын ичи ооруйт, кускусу келип, көңүлү азат, кээде үзүлүп кетет дешет. Ошондон улам анын жашын бир кыйла көтөрүп айтышат.

Ушуга жакын дагы бир табу бар: *Жаш баланын салмагын айтып, татынакай* дебейт. Бул сөз дагы жогорку эле жүйөө менен түшүндүрүлөт. Өзүнүн, энесинин дени сак болсо, балдар болук, сүйкүмдүү, толук болушат. Анын салмагына, сүйкүмдүүлүгүнө кишилердин көңүлүн бөлүү өөн учурайт да, балага терс назарды багыттап коюшу мүмкүн деп ойлошот.

Ай планетасы асманда. Айга кыргыздар сакралдык маани беришкен, табынышкан. Жаңы ай туулганда алар: “Ай көрдүм, аман көрдүм. Айдан аман, жылдан эсен бололу, келерки айга чейин өсүп-өнүп тололу...” деген ырымды айтып, боз үйдү тегеренип көккө салам беришкен. Бул салттар экинчи бир табуда сакталып келет. *Жаш баланын бетин Айга көрсөтпөйт/көрсөтпө...* бөбөк дүйнөнү билбейт, Айды түшүнбөйт, коркуп, чочуп калабы деп жоромолдошот.

Ал эми *Жаш баланы кош алаканга салып көтөрбөйт/көтөрбө...* ырымы башкача түшүндүрүлөт. Кош алаканга чарчап калган баланын денесин көтөрөт. Табуда бул жосундан этияттануу, аны кайталабоого аракет көрсөтүлөт.

Баланы күлдүрбөйт/күлдүрбө.../ Жаш баланы көпкө күлдүрбөйт/күлдүрбө.../ Баланы таманына кытыгылабайт/кытыгылаба... [4: 464,471]. Бул табуда эки нерсе көңүлгө алынат. Биринчиден, бала ыгы, себеби жок күлүп, аржай, бейжай болуп калат деп болжолот. Экинчиден, катуу күлгөндө, эркисиз узак күлгөндө дем алуу жүрбөй калып, бала думугуп калышы

ыктымал. Билгендер баланы көпкө кытыгылаганда деми буулуп, өңү көгөрүп кеткен учурун айтышат.

Баланы башына урбайт/урба... дешет элде. Анын башы чайкалып, өзү айнып калышы мүмкүн. Айныган адамдын көргөн күнү, жашоосу оор, ал ата-энеси, жакындарына көп түйшүк алып келет.

Бул нуска кепте баланы киринткен суу дагы өзгөчө касиетке ээ болуп калышы боолготулат. Мисалы: *Бала/баланы киринткен сууну караңгыда сыртка төкпөйт/төкпө...* Мында, мүмкүн, баланын караңгыда төгүлгөн кири ага жамандык алып келет деп жоромолдошот.

Ал эми *Баланын таманынан өппөйт, сынык күзгүгө көрсөтпөйт* макалында да сырдуу мазмуну бар. Тамандан өпсө бала жеңил, желбегей, туруксуз болуп калат деп айтышат. Сынык күзгү аны коркутуп же мүнөзүн чалагайым кылып коюшу ыктымал.

Жаш балага чучук бербейт – таркалган табу. Башка элдерде жоктур. Буга эки себеп болуу керек. Биринчиден, чучук бөбөктүн көңүлүн айнытып коет. Экинчиден, анын организми мындай күчтүү, майлуу тамакты көтөрө албашы, баланы бейтап кылып коюшу мүмкүн. Бирок башка макалда себеп ачык айтылат: *Жиликтин чучугун балага бербе, кайрымсыз болуп калат*. Бул себеп, албетте, далил эмес, болгону жоромол.

Кыргыздын бала өстүрүү тажрыйбасын дагы бир топ учкул сөздөр көрсөтө алат. Бөбөктү өтө эрте бутуна тик тургузуу зыян болорун айтышат. *Эмчектеги баланы бутуна тик тургузуп кармабайт/кармабайт керек*. Себеби андай болгондо бала кеч басат дешет [4, 489-б.].

Эмчектеги баланын кийимин түндөсү сыртка калтырбайт – ырым сөз. Бул талап кийимдерге жиндер тийип, булгап, бөбөккө зыян боло тургандай бир нерселерди жасап коюшу ыктымал. Элде таркаган *Күүгүмдө бала көрбөйт* табусу да купуя сырга ээ. Бул жерде караңгылыктын кереметтүү таасиринен этияттануу белгиленет.

Бул ырым-жырымдардын баары жаш бөбөктөрдү түрдүү жаманчылыктардан, кырсыктардан, сук тийүүдөн сактайт деп ойлошот. Аларды айрым ата-энелер даяр кеңештер катары эле колдонушат, ойго калчап, таразалап олтурушпайт. Алар үчүн ата-бабалар ойлонуп, тажрыйбадан өткөрүп койгондой түшүнүлөт. Албетте, ишеним жашоого, ден соолукка дурус эле дем берет.

Жогоруда келтирилген жана талданган мисалдар, булардын мүнөздөмөлөрү бир нече жыйынтыктарга өбөлгө боло алат.

1. Кыргыз эли жаш муундарга өзгөчө аздектеп мамиле кылуу эрежесин кабыл алып, ар бир өкүлүнөн ушул көрсөтмөнү аткарууну талап кылат.

2. Элдик менталдуулук мындай нускоону өзүнчө императивдик формулалар аркылуу туюнтат. Конкреттүү формула сөзсүз түрдө терс маанидеги этиштик буйрук ыңгайдагы баяндооч менен аяктайт.

3. Императивдик сөз түрмөктөрү терс маанидеги предикаттарга ээ болгондугуна карабай, дайыма позитивдүү мазмундагы когнитивдерге баш ийип, алардын айланасында топтолушат.

Адабияттар:

1. Абдулатов А.А. Паремияларды когнитивдик-педагогикалык максатта сыпаттоонун айрым проблемалары [Текст] / А.А. Абдулатов. - Ош: Б.и., - 2006. - 149 б.
2. Ибрагимов М. Кыргыз макал, лакап, учкул сөздөр [Текст] / М.Ибрагимов. - Бишкек: Б-сыз, 2008. - 640 б.
3. Инвариантность в прономинальной и провербиальной парадигмах языка [Текст] / К.З.Зулпукаров, М.А.Атакулова, А.А.Калмурзаева, Д.Т. Айылчиева, А.Жусупова. - Бишкек, 2017. - 728 с.
4. Койчуманов Ж.Ы. Кыргыз макал-лакаптары, учкул сөздөрү [Текст] / Ж.Ы.Койчуманов. - Бишкек, 2012. - 418 б.
5. Мурас, Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылыч, Алдаш Молдо, Жеңи жок, Токтогул жана башкалар. - Фрунзе, 1990. - 447 б.
6. Пермяков Г.Л. Пословицы народов Востока [Текст] / Г.Л. Пермяков. - М.: Лабиринт, 2001. - 624 с.